

Tvoření adjektiv – derivace

1 Desubstantivní adjektiva

Ve staroslověně dvě zřetelné skupiny:

- adjektiva relační se sufixy: *-ьskъ*, *-jъ* (*-ijъ*), *-ovъ* / *-evъ*, *-inъ* (*-ьnъ*), *-ьňъ*, *-ěňъ*,
- adjektiva kvalitativní se sufixy: *-ьnъ*, *-atъ* / *-itъ* / *-ovitъ*, *-ivъ*, *-avъa* -ъ.

1.1 Relační adjektiva

Derivují se ze substantiv, vyjadřují příznak substantiva z hlediska jeho vztahu k jiné substanci.

stsl.	posesivita		relace nespecifikovaná		původ z látky
stč.	posesivita individuální	posesivita kolektivní	relace k místu	relace nespecifikovaná	původ z látky
střč.	posesivita individuální	posesivita kolektivní	relace k místu	relace nespecifikovaná	
nvč.	posesivita individuální	posesivita kolektivní	relace k místu	relace nespecifikovaná	

1.1.1 Suffixy

-ьskъ

Starobylý sufix, vyjadřoval nespecifikovanou relaci.

Ve stsl. nejproduktivnější, tvoří se od maskulin i feminin, konkrét i abstrakt:

rabъ → *rabъskъ*

žena → *ženъskъ*

rajъ → *rajъskъ*

žitije → *žitijъskъ*

Ve stč. velmi produktivní v tvoření adjektiv od osobních jmen:

císař → *císařský* / *císařský*

U jednoslabičných substantiv varianta *-ovský*:

žák → *žákovský*

král → *královský*

U základů končících na sykavku nebo veláru dochází k řadě asimilačních změn. Postupně vzniká varianta *-cký*:

Čech → *češ-ský* → *český*

Němec → *němeč-ský* → *německý*

Ve staré době se stále užívá jako prostředek derivace adjektiv od substantiv pojmenovávajících místo a zčásti i zvířecí druh:

hovado → *hovadský*

kóň → *koňský* / *konský*

Ve staré češtině se stal typickým prostředkem kolektivní posesivity (o tom níže):

králóv × *královský*

sufix *-ní*

Ve staroslověně zanedbatelný počet dokladů: připojuje se k základům pojmenovávajícím osoby (*vladyčьńb*, *gospodьńb*, *materьńb*) i neživotné substance (*večerьńb*, *větrьńb*).

Ve stč. se zvyšuje stupeň produktivity – po celou dobu typický prostředek nespecifikované relace mezi vlastností pojmenovávanou adjektivem a entitou denotovanou fundujícím jménem. Mírný hendikep je však to, že se objevuje také u kvalitativních adjektiv.

Fundující základy od všech tří rodů, od konkrét i abstrakt:

lékař → *lékařní*

zahrada → *zahradní*

léto → *letní*

U jednoslabičných slov vznikla varianta *-ovní*:

glejt → *glejtovní*
křtalt → *křtaltovní*

V 19. století nahrazuje původní sufix *-ný*:

celný → *celní*
tanečný → *taneční*

-bnь

Jen nespecifikovaná relace, a to i neživotných konkrét (*zo□bьнъ, tro□bьнъ, mlěčьнъ, o□glьнъ, zemьнъ*). Ve stč. zpravidla od feminin a neuter. Jeho produktivita postupně narůstá.

V ostatních případech odvozuje kvalitativní adjektiva (*lodný, dveřný, slunečný, celný*).

V 19. století z oblasti tvoření relačních adjektiv ustupuje (specializuje se na kvalitativní). Je proto nahrazován formacemi derivovanými pomocí *-ní* (viz výše).

-ovь

Ve stsl. doložen také ve variantě *-evь*.

V komplementární distribuci se sufixem *-inь*: relevantní je zakončení kmene fundujícího slova.

-ovь

×

-inь

od *u*-kmenů, *o*-kmenů, *ijo*-kmenů

od *a*-kmenů, *ja*-kmenů, *i*-kmenů,
ьv-kmenů, *nt*-kmenů

lьvь → *lьvonь*

vojevoda → *vojevodinь*

avorь → *avorovь*

zvěрь → *zvěřinь*

zmьjь → *zmьjovь*

zmьja → *zmьjinь*

Ve stsl. omezený okruh formací tvořených *-ovь*, avšak vyznačuje se vlastnostmi, které předjímají jeho vysokou míru produktivity: spojitelný jen s maskuliny označujícími osoby (*ženichovь*, *učitelevь*), zvířata (*lvnovь*, *zmijeвь...*), rostliny (*avorovь*), neživotné substance (*trьnovь*, *dьždєvь...*).

Ve stč. nabírá na produktivitě – přestává platit omezení kmenem a rodem: *čekankový*, *liliový*, *lúpežový*.

Dochází k významové diferenciaci, která se řídí příslušností k deklinačnímu typu (složené deklinace × jmenná deklinace):

praslovanština

*-ovь

stará čeština

-ový – nespécifikovaný

vztah k substanci

– kolektivní posesivita

-óv – individuální posesivita

papež → *papežóv*

„náležející konkrétnímu papeži, vztahující se ke konkrétnímu papeži“

×

papež → *papežový*

„papežský, vztahující se ke třídě papežů“

Ve střední češtině nahrazuje ve významu druhové posesivity *-ový* přípona *-ov-ský* (řídila se zakončením K+K) u osobních jmen, u zvířecích jmen se etablovala přípona *-í*.

Přípony *-ový* a *-ský* se ve staré češtině hojně užívaly na místo přívlastku neshodného:

kyj → *kyjevý*: *rána kyjevá* ,*rána kyjem*‘
žena → *ženský*: *milost ženská* ,*láska k ženě*‘

-inъ

Jak bylo řečeno výše, komplementární protějšek *-ovъ*, který se uplatňoval v závislosti na zakončení kmene fundujícího substantiva a jeho rodu (od feminin a neuter).

smoky (*smokъv-*) → *smokъvinъ*
osъle □ (*osъle* □ *t-*) → *osъle* □ *tinъ*

Podobně jako *-ov* došlo k významové difirenciaci podle typu deklinace.

praslovanština

stará čeština

-iný – nespécifikovaný
vztah k substanti, ve stč.
neproduktivní: *dětiný*,
hostiný, *vlastiný*

**-inъ*

-in – individuální posesivita

Individuální posesiva se drží původní distribuce podle kmene a rodu:

Bořata → *Bořetin*
děvečka → *děveččin*
kniežě (*kniežět-*) → *kniežetin*

**-jb* / **-ijb*

Slouží k derivaci adjektiv od osobních jmen:

člověkъ → *člověčъ*
děvica → *děvičъ*
mati (*mater-*) → *materъ*

Vedle toho také slouží k derivaci adjektiv od zvířecích substantiv:

ovьca → *ovьčьb*
gove□do → *gove□ždb*
pьsьb → *pьsijьb*

Ve stč. se funkčně a významově specifikuje:

1. Ve jmenné deklinaci posesivní adjektiva utvořená od vlastních jmen

**Bezdědb* / **Bezděda* → **Bezděd-jь* > **Bezdědz* > *Bezděž* > *Bezděz*

V dalším vývoji se staly prostředky tvoření toponym typu *Boleslav*, *Zderaz*, *Třeběč* (> *Třebíč*).

2. V deklinaci složené se nadále pojí se základy životnými, a to pojmenovávajícími osoby (*babí*, *člověcí*...) i živočichy (*holubí*, *sviní*, *hovězí*...). Ve funkci individuální posesivity se už neuplatňuje (přežívá jen adjektivum *boží*, *bohův*).

V mladším vývoji zůstala zachována její produktivita pro odvozování kolektivních posesiv od zvířecích jmen: *klokani*, *koalí*, *lenochodí*, *pštrosí*... *maso*.

1.1.2 Sémanticky vyhraněné skupiny relačních adjektiv

1.1.2.1 Posesivní adjektiva

Posesivita individuální

stč.

-ov / *-in* – řídí se kmenem *vojevodin*

-'Ø (< **-jь*) ve staré češtině jen pro

toponyma *Bezděd* → *Bezděd-'Ø* →

Bezděz (doslova *Bezdědův*)

-í pouze *Boží* (doslova *Bohův*),

neproduktivní

Posesivita kolektivní

stč.

-í – od živočichů, zcela výjimečně od osob,

babí, *kniežecí*

-ský – převážně od substantiv označujících

osoby

-ový – od osobních i zvířecích substantiv

(*papežový*, *býkový*)

nvč.

jen *-ův* / *-in*, derivuje se od názvů osob i

-í od názvů zvířat (*lvi*)

zvířat, distribuce se od národního -*ský* od názvů osob (*královský*)
obrození řídí rodem (*králův, královnin,*
lvův)

1.1.2.2 Adjektiva vyjadřující vztah k místu

Začíná se krystalizovat ve stč.:

- velmi produktivní -*ský* (*nebeský, zemský*),
- od konkrét -*ní* (*hradní, jezerní, lesní*),
- zřídka -*ový* (*dolový*).

Podobné ve střední době, avšak -*ní* se užívá jen u apelativ.

V nové češtině řízeno významově

- -*ský* od proprií (*brněnský, ostravský, zlínský*),
- -*ní* od apelativ (*hradní, územní*).

1.1.2.3 Původ z látky

Ve stsl. vyhraněný slootovorný typ adjektiv označujících původ z látky tvořen sufixem -*ěнь* (*měděнь, lbněнь...*).

Stará čeština tyto formace zdělila, ale až na pár výjimek nijak nerozvíjela:

opoka / opuka → *opočěný* ‚kamenitý, skalnatý‘
brně ‚kroužkové brnění, pancíř‘ → *brněný* ‚železný, pancéřový‘

Pro tuto funkci jsou využívány sufixy -*ový* a -*ný*, které však plní i další funkce.

Distribuce ve stč. řízena převážně rodem:

- od maskulin -*ový* (*bobový, hlohový*),
- od feminin a neuter -*ný* (*mosazný, mléčný*).

Ve střední době už převažuje sufix *-ový*, který v nové češtině již dominuje (*uranový, rtuťový, viskóznový*).

Formace jinak vytvořené jsou staršího data vzniku.

1.2 Adjektiva kvalitativní

Derivují se ze substantiv, vyjadřují konstitutivní vlastnosti adjektiv.

stsl.	kvalita		
stč.	kvalita	objektová posesivnost	
střč.	kvalita	objektová posesivnost	podobnost
nvč.	kvalita	objektová posesivnost	podobnost

-bnb

Ve stsl. nejzastoupenější.

Od konkrét i abstrakt, od motivovaných i nemotivovaných substantiv:

gněvъ → *gněvъnъ*

rěčъ → *rěčъnъ*

le□dvije → *le□dvijъnъ*

božъstvo → *božъstvъnъ*

milostъ → *milostъnъ*

Funkčně nevyhraněný, mohl derivovat také relační adjektiva (od konkrét).

Již ve stsl. varianta *-ovъnъ / -evъnъ* (od *u*-kmenů, výjimečně *jo*-kmenů a některých kons. kmenů).

Ve stč. se sufix *-ný* nejčastěji pojí s abstrakty (bez rodového omezení)

hlad → *hladný*,
obyčej → *obyčejný*,
hanba → *hanebný*
kúzlo → *kúze(d)lný*

V mnohem menší míře derivováno od konkrét:

mraka → *mračný*,
hnój → *hnojný*
maso → *masný*

Podobný je stav ve střední češtině.

V obrozenské češtině především od abstrakt.

V nové češtině základní sufix kvalitativních adjektiv odvozených od abstrakt.

-ъ

Přechodem k *o*-kmenové deklinaci se tvořila kompozita a útvary z předložkových pádů: *jedinoče* □ *dъ*, *chudosilъ*, *bezumъ*.

Ve stč. roste produktivita tohoto způsobu tvoření djektiv ze dvou kořenů anebo předložkových pádů (derivuje se tvrdou složenou deklinací): *jednoduchý*, *ostrorohý*, *prostovlasý*, *bezduchý*, *bezradý*.

Produktivní do nč, kdy ho nahrazuje *-ný*: *vlastizrádný*, *čistokrevný*.

-atъ/-itъ/-ovitъ

Ve stsl. mnohem méně zastoupený.

Tvořen od konkrét.

Variety s rozdílným vokálem před *-tъ* původně souvisely s kmenovou příslušností básových substantiv

- od *o*-kmenů *-atъ*), *-ovitъ*

bogъ → *bogatъ*

jadъ → *jadovitъ*

- od *i*-kmenů a konsonantických kmenů *-itъ*:

mastъ → *mastitъ*

ime □ (*imen-*) → *imenitъ*

Ve stč. narůstá počet formací, které získávají význam **objektové posesivity**, tj. **význam** ‚vyznačovat se tím, co vyjadřuje fundující jméno‘. Tvoří se jen od konkrét (všech rodů):

roh → *rohatý*

huba → *hubatý*

hrdlo → *hrdlatý*

Varianty *-ovatý* (zpravidla od maskulin), *-itý* (zpravidla od neuter). Mladšího data jsou varianty *-ovitý* (od maskulin) a *-natý* (bez rodového omezení).

Ve střední době se objevují paralelní formace:

vole → *volatý* / *volovatý*

Zde se zřejmě ukrývá počátek krystalizace další vyhraněné významové podskupiny kvalitativních adjektiv, a to **adjektiv vyjadřujících podobnost**:

houba → *hubovatý* ‚podobný houbě‘

V obrození výrazně vzrostl počet formací odvozených sufixem *-ovitý*, která derivují adjektiva vyjadřující podobnost: *čočkovitý*, *mýdlovitý*, *pánovitý*....

-avъ

Ve stsl. jen ojedinele od některých konkrét: *sědinavъ*, *krъnavъ*.

Ve stč. konkurent sufixu *-atý*. Avšak jen od konkrét ženského rodu: *mhlavý*, *krvavý*.

Ve střední době se objevují formace signalizující negativně hodnocené vlastnosti: *smradlavý*, *kostlavý*.

-ivъ (-blivъ)

Ve stsl. málo zastoupený sufix: zpravidla od *i*-kmenových abstrakt.

Často doložen paralaleni formace:

$lbstb \rightarrow lbstbnъ / lbstivъ$
 $milostb \rightarrow milostnъ / milostivъ$

Vedle toho ojediněle doložena varianta *-blivъ*: *zavistblivъ*.

Ve stč. stále od abstrakt všech tří rodů (ovšem převažují feminina) – stává se tak konkurentem *-ný*. Dokladem toho jsou paralelní formace:

$zlost \rightarrow zlostivý / zlostný$
 $žalost \rightarrow žalostivý / žalostný$

Ve střední době se začíná tvořit také od konkrét:

$veš \rightarrow všivý$

Nová čeština

Základní sufixy kvalitativních adjektiv:

- *-ný* od abstrakt (*palebny, sporný, výsostný*),
- *-atý / -natý, -itý* od konkrét; tyto formace mají význam objektové posesivity (*cukernatý, cípatý, žláznatý, trnitý; vápnitý, buničitý*)

Jak už bylo řečeno, *-ný* nahrazuje *-ý* u kompozit a adjektiv utvořených z předložkových pádů.

Suffixy *-ovatý* na ústupu. Neproduktivní jsou rovněž sufixy *-ivý / -livý, -avý* (jejich hlavní doménou je totiž tvoření deverbativních adjektiv).

Adjektiva s významem podobnosti jsou tvořena pomocí *-ovitý*: *hřibovitý, válcovitý, fraškovitý* (řada s těchto odvozenin užita pro potřeby terminologie).

2 Deverbální adjektiva

stsl.	nediferencovaná dějová	vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje	potenciální zasažení dějem		
stč.	(nediferencovaná dějová)	vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje	potenciální zasažení dějem	výsledek děje	
střč.	vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje		potenciální zasažení dějem	výsledek děje	účelová
nvč.	vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje		potenciální zasažení dějem	výsledek děje	účelová

Staroslověnština

-bnъ

Při derivaci nebyl zachován infinitivní kmenotvorný sufix.

Proto mohl derivovat nespecifikovaná dějová jména, aktivní i pasivní, někdy mohl mít význam potenciálního zasažení dějem.

mraziti → *mrazi-* → *mrazьnъ*

Pro další vývoj je důležité, že může tvořit od dějových nebo činitelských jmen:

žiznъ → *žiznьnъ*

gubitelъ → *gubitelьnъ*

-ivъ (-livъ)

Vyjadřují vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje.

polučiti → *poličivъ*
dobrarazuměti → *dobrarazumivъ*

-mъ

Ve staroslověněštině dvě funkce:

1. slovotvorná přípona derivující adjektiva vyjadřující potenciální zasažení dějem, zejména v kombinaci s negací *nevidomъ* ‚neviditelný‘,
2. participium pasivní, podobně jako *n*-ová nebo *t*-ová participia v současné češtině (zřejmě jen v jihoslovanském dialektu praslovanštiny, čeština tuto funkci nezná).

Ve staré češtině jen lexikalizované podoby: *vědomý*, *lakomý*, *pitomý*, *známý*.

Stará čeština

-ný

Převážně aktivní význam: *vděčný*, *oslavný*, *hlučný*, *vonný*, *nepříslušný*.

Pasivní význam výjimečně: *cúdný*, *dielný*, *smutný*, *přívuzný*.

Zděděny formace vyjadřující potenciální zasažení dějem: *nepróhodný*, *chvalný*, *nedielný*, *nepostižný*.

-te(d)lný

Význam potenciálního zasažení dějem.

Vzniká na bázi slovotvorných formací odvozených sufixem *-ný* od činitelských jmen derivovaných sufixem *-tel*: *chvalitedlný*, *neproměnitelny*, *čutedlný*.

-ivý / -livý / -avý / -lavý

Podobně jako ve stsl. vyjadřují vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje.

-ivý: *klevetivý*, *neduživý*, *strašivý*

-livý: *bidlivý*, *dótklivý*, *horlivý*

-avý: *hýbavý*, *chechtavý*, *kulhavý*

-lavý: *bodlavý* / *bodlivý*, *hryzlavý* / *hrizlivý*,

-atý / -itý / -utý

Periferní; vyjadřují vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje.

smrdatý, hbitý, tekutý

-lý

Narozdíl od stsl. běžná deverbální adjektiva. Vyjadřují rezultativní význam – vlastnost plynoucí z výsledku děje.

Převážně od intranzitiv: *propadlý, nastydlý, zralý*.

Narozdíl od nové češtiny možno tvořit od tranzitiv (významově různorodé): *chovalý, nejedlý, neumělý*.

-cí

Teprve na sklonku 15. stol. se objevují účelová adjektiva.

Tvořena z infinitivního kmene sufixem *-cí* (kmenotvorný sufix se nedlouží): *dělací, léhací, měřicí*.

Čeština střední doby

Pokračuje vyhraňování svébytných kategorií.

- Vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje: *-ivý / -livý / -avý*; sufix *-ný* méně produktivní.
- Potenciální zasažení dějem: *-te(d)lný*.
- Účelová adjektiva: *-cí*.
- Vlastnost plynoucí z výsledku děje: *-lý*.

V dalším vývoji dochází k upevnění jmenovaných kategorií:

- sufix *-ný* ztrácí na produktivitě,
- adjektiva vyjadřující vlastnost plynoucí z výsledku děje, která jsou odvozena sufixem *-lý* se v nč. tvoří jen od intranzitiv.

